UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990

संशोधक

• वर्ष : १० • डिसेंबर २०२२ • पुरवणी विशेषांक १०

आज़ादी का
अमृत महोत्सव

इतिहासाचार्य वि. का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

अनुक्रमणिका

१. २१ व्या शतकातील बौद्धांचे सांस्कृतिक परिवर्तन : विशेष संदर्भ दक्षिण कोकण

- डॉ. प्रमोद एस. मेश्राम ---------- १

२. २१ व्या शतकातील कविता : एक अभ्यास

- डॉ. बळवंत तुकाराम दाभाडे ---------- १४

३. 'अवकाळी पावसाच्या दरम्यानची गोष्ट' मधून येणारे एकविसाव्या शतकातील शेतीचे प्रश्न

- डॉ.विकास शंकर पाटील ---------- २०

४. भारतातील नक्षलवादी चळवळीची समस्या : एक अभ्यास

- डॉ. अशोक ज्ञानदेव पाटील ---------- २३

५. कोल्हापूर जिल्ह्यातील सहकारी साखर उद्योग : ग्रामीण विकास आणि समस्या

- कु.वनिता देवगोंडा पाटील ---------- २७

६. २१ व्या शतकातील पर्यटन - Tourism

- डॉ. सौ. अरुणा रविंद्र वाघोले ---------- ३२

७. २१ व्या शतकातील आदिवासींची राजकीय स्थिती

- डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे-गणवीर ---------- ३८

८. २१ व्या शतकामध्ये गीताचार्य तुकारामदादा यांनी राबविलेली ग्रामगणराज्य चळवळ : एक ऐतिहासिक अध्ययन

- प्रिती पारस ठिकरे, डॉ. नंदकिशोर पी. मने ---------- ४३

९. भारतीय ग्रंथालये : एक ऐतिहासिक आढावा

- सौ. जिरगे आशा चंद्रशोक ---------- ४७

१०. माहिती तंत्रज्ञानाचे बदलते स्वरूप आणि २१ शतकातील आधुनिक ग्रंथालये

- डॉ. शशिकांत वसंतराव वानखडे ---------- ५१

११. शाश्वत आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने आजच्या काळात ऐतिहासिक पर्यटन स्थळांचे महत्त्व

- डॉ. जनार्दन श्रीकांत जाधव ---------- ५५

१२. २१ व्या शतकातील महाराष्ट्रातील वाढते शहरीकरण : एक अभ्यास

- प्रा.डॉ. देविदास विक्रम हारगिले ---------- ६०

१३. महिला सक्षमीकरणात महिला आर्थिक विकास महामंडळाचे योगदान - एक अध्ययन

- मंगला दुर्गादास बनसोड, डॉ. उषा खंडाळे ---------- ६५

१४. बदलत्या शिक्षण प्रवाहात ग्रामीण भागातील शालेय बालकांच्या बौद्धिक क्षमतेचे अध्ययन

- सौ. मेघा मोहन रतकंठीवार, डॉ. माधुरी नामदेव कोकोडे ---------- ७१

१५. २१ व्या शतकातील बदलती अर्थव्यवस्था ---------- ७६

- प्रा.सौ. ज्योती दगा जाधव

१६. २१ व्या शतकातील स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या बहुजन समाजाच्या उत्थानात श्री. राजाभाऊ खोब्रागडे यांचे शैक्षणिक योगदान ---------- ८४

- श्री. अनंतकुमार शिरपत रामटेके, प्रा. डॉ. रूपेश एम. मेश्राम

१७. २१ व्या शतकातील महिला सक्षमीकरणाचे बदलते स्वरूप ---------- ८९

- कु. कृपाल प्रियंका राजेंद्र

१८. एकविसाव्या शतकातील पत्रकारिता ---------- ९३

- प्रा. संतोष लक्ष्मण राणे

१९. २१ व्या शतकातील अत्याधुनिक शेती तंत्राचा अभ्यास ---------- ९९

- प्रा. डॉ. मधूकर बाबुराव अवंतकवठळ

२०. २१ व्या शतकातील स्त्री समस्यांचे प्रतिबिंब ---------- १०३

- डॉ.निलिमा कांबळे

२१. वाजपेयी ते मोदींच्या काळातील भारताचे परराष्ट्र धोरण ---------- १०७

- प्रा. कविता हरिश्चंद्र माने, प्रा. डॉ. स्वप्ना हेमंत समेळ

२२. राजर्षी शाहू महाराजांचे कृषी धोरण : २१ व्या शतकाच्या संदर्भाने ---------- १११

- भाग्यवंत हिरामण लोणारे, डॉ. रूपेश एम. मेश्राम

२३. २१ व्या शतकातील पर्यटन धोरणे ---------- ११५

- प्रा. जया यशवंत बाविस्कर, डॉ. दिलीप तुकाराम कदम

२४. २१ व्या शतकातील महिला सक्षमीकरणाचे बदलते स्वरूप ---------- १२

- डॉ. उज्ज्वला यशवंत सामंत

२५. २१ व्या शतकातील ग्रंथालये: आव्हाने आणि फायदे

- सौ. मनीषा गोपाळ सावंत, डॉ.विद्या शरद मोदी, श्री. मंगेश प्रकाश चापडे ---------- १२

२६. २१ व्या शतकातील आंध आदिवासींच्या दंडार लोकनाट्याचे स्वरूप

- डॉ. भीमराव ख. वानोळे ---------- १२

२७. २१ व्या शतकातील बदलते शैक्षणिक धोरण

- प्रा.सौ.ज्योती दगा जाधव ---------- १३

२८. २१व्या शतकातील पर्यटनाच्या दृष्टिकोनातून माणदेशातील ऐतिहासिक वाणूरगड किल्ल्याचा अभ्यास

- प्रा. सतिश सावता फुले ---------- १४

२९. एकविसाव्या शतकातील भारतीय परराष्ट्र धोरण

- डॉ. निलिमा राजाराम मिरजकर ---------- १४

३०. २१ व्या शतकातील पर्यटन आणि महाराष्ट्रातील दुर्ग संवर्धनाचे महत्त्व
- प्रांजली आत्मलिंग शहाणे ---------- १५०

३१. स्वातंत्र्योत्तर भारताचे परराष्ट्र धोरण व त्यावरील प्रभाव
- डॉ. भालचंद्र गोविंदराव कुलकर्णी ---------- १५४

३२. २१ व्या शतकातील भारतीय अर्थव्यवस्थेची वाटचाल
- शुभम विठ्ठल खराटे, प्रा. डॉ. प्रसनजीत रा.गवई ---------- १५८

३३. २१व्या शतकातील वाढते शहरीकरण: एक ऐतिहासिक अध्ययन
- डॉ. कैलास फुलमाळी ---------- १६३

३४. कोरोना लॉकडाऊन नंतर २१व्या शतकातील कृषी क्षेत्रातील संधी
- डॉ. बी. डी. इंगळे ---------- १६६

३५. २१ व्या शतकातील बदलते शैक्षणिक धोरण
- शिंदे विकास मलकारी ---------- १७०

३६. २१ व्या शतकातील महिला सक्षमीकरणाचे बदलते स्वरूप
- प्रा. डॉ. चंद्रशेखर तु. क्षिरसागर ---------- १७५

३७. २१ व्या शतकातील बदलते शैक्षणिक धोरण – एक समाजशास्त्रीय अध्ययन
- डॉ. संतोष पंढरीनाथ मेंढेकर ---------- १७८

३८. २१ व्या शतकातील बाल कुपोषण व बाल कुपोषण निर्मूलन शासकीय योजना :एक दृष्टीक्षेप
- सुदेवाड एस.व्ही., श्याम एस.खंडारे ---------- १८२

३९. वाढत्या शहरीकरणाचे आर्थिक व सामाजिक परिणाम
- प्रा.डॉ. महेंद्र केरबा गजधाने ---------- १८६

४०. २१ व्या शतकातील भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने
- डॉ.लोकेशकुमार एच. नंदेश्वर ---------- १८९

४१. २१ व्या शतकातील पत्रकारीता : लोकशाही मूल्ये
- डॉ. विशाखा संजय कांबळे ---------- १९३

४२. २१ व्या शतकात महिला सक्षमीकरणात डिजिटल आर्थिक व्यवहाराचा सहभाग
- सौ. श्वेता शिरीष गुहागर, डॉ. उषा खंडाळे ---------- १९७

४३. २१ व्या शतकातील वाढते शहरीकरण
- डॉ. वसंत नानाराव पतंगे ---------- २००

४४. २१ व्या शतकातील पर्यटनविषयक धोरण आणि आव्हाने
- गायकवाड प्रतिभा शिवाजी, प्रा. डॉ. शितोळे अनिल विजय ---------- २०४

कोरोनाच्या लॉकडाऊन नंतर २१व्या शतकातील कृषी क्षेत्रातील संधी

डॉ. बी. डी. इंगवले
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
सावित्रीबाई फुले कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय वैभववाडी,
ता. वैभववाडी, जिल्हा-सिंधुदुर्ग
ई-मेल-bdingawale59@gmail.com, मोबा. ९४२२३७४५८७

प्रस्तावना :

चीनच्या वुहान शहरातून पसरलेला कोरोना विषाणू आज संपूर्ण जगात पसरला असून तो आज साथीचा रोग बनला आहे. अमेरिकेत ३६.५५ दशलक्ष, भारतात ११.२५ दशलक्ष, व ब्राझीलमध्ये १०.३६ दशलक्ष संक्रमित रुग्णांची नोंद झालेली आहे. यामुळे मानवी जीवनाची हानी व्यापार प्रतिबंध आणि कृषी संबंधित परिणाम झालेले आहेत. भारत सरकारने २५ मार्च २०२० पासून संपूर्ण देशात टाळेबंदी जाहीर केली. याचा परिणाम कृषी क्षेत्रावर एकूण अर्थव्यवस्थेवर दिसून आला. २०१९-२० आर्थिक वर्षाशी तुलना केल्या असता २०२०-२१ या आर्थिक वर्षाच्या पहिल्या तीमाहित कृषी क्षेत्राच्या विकासदरात ३.५% घट झाली. शेतीसाठी आवश्यक असणारे आदाने आणि शेतीतील उत्पादनाचे वितरण यामध्ये अडथळे निर्माण झाले.

शोध निबंधाची उद्दिष्टे :

१) कोविड १९ चे भारतीय कृषी व्यवस्थेवरील परिणाम व संभाव्य व्यूहरचनाद्वारे असुरक्षा निर्माण करणे.

२) भारतीय कृषी क्षेत्राचे पुनर्जीवन करणे इ.

संशोधन पद्धती :

या शोधनिबंधासाठी संशोधन पद्धती म्हणून दुय्यम संशोधन पद्धती वापरण्यात आली आहे. या दुय्यम पद्धतीमध्ये दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये विविध वेबसाईट, जर्नल, शोध ग्रंथ, मासिके इत्यादींचा आधार घेऊन हा संशोधनपर निबंध लिहिण्यात आला आहे.

भारतातील कृषी क्षेत्र :

भारताची जवळपास १३० कोटी लोकसंख्या आहे. कोरोना महामारीच्या संकटाने निर्माण केलेली अनिश्चितता, आंतरराज्य हालचालींवर निर्बंध व वाहतुकीची अनुपस्थिती या कारणामुळे अन्नपुरवठा साखळी विस्कळीत झाली. खाद्यपदार्थांच्या किमती वाढल्या, देशात टाळेबंदी जाहीर झाल्यानंतर दुसऱ्याच महिन्यात डाळी, गव्हाचे पीठ व दुधाच्या भाऊक आणि किरकोळ दरात एक ते पाच टक्के वाढ झाली. शासनाने प्राधान्यक्रमातील निर्बंध कमी केल्यामुळे व अन्नधान्याचे मोफत वितरण केल्यामुळे खाद्यतेल, तांदूळ आणि गहू यांचे दर चार ते सहा टक्क्यांनी कमी झाले होते. भाजीपाला किमती वाढल्या. शहरी भागापेक्षा ग्रामीण भागात व छोट्या शहरांमध्ये किमतीत वाढ पहावयास मिळाली. कोरोना प्रेरित टाळेबंदीमुळे खाद्यपदार्थांची बाजारपेठ विस्कळीत झाली. टाळेबंदीच्या काळात सर्वेक्षणात असे आढळून आले की, अनेक व्यक्तींनी त्यांची नोकरी गमावली किंवा त्यांचे उत्पन्न कमी झाले. अनेक ग्राहकांनी त्यांच्या उपभोग वर्तनामध्ये बदल केला.

महाराष्ट्रातील कृषी क्षेत्रातील बदल :

महाराष्ट्र राज्य फळे व भाजीपाला उत्पादनात देशात अग्रेसर आहे. द्राक्ष, डाळिंब, कांदा उत्पादनात महाराष्ट्र पहिल्या क्रमांकावर आहे. केळी, संत्रा व एकूण फळ उत्पादनात महाराष्ट्र देशात दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. फळे व भाजीपाला, अन्नधान्यासह सर्वच कृषी उत्पादनामध्ये महाराष्ट्रात मोठा वाव आहे. केंद्र शासनाच्या कृषी पणन कायद्यातील मॉडेल ॲक्टच्या धर्तीवर राज्यातील कृषी पणन कायद्यामध्ये २००५ व २००६ मध्ये थेट पणन, खाजगी बाजार, कराराची शेती इ. बाबींचा समावेश करून शेतकऱ्यांना पर्यायी बाजारपेठा उपलब्ध करून देण्यात आल्या.

आज राज्यातील ३०६ मुख्य व ५९६ उपबाजारामध्ये फळे, भाजीपाला, अन्नधान्याची २०४७ लाख क्विंटल आवक, तर पन्नास हजार कोटींची उलाढाल होते. याशिवाय ६३ खाजगी बाजार व ११०० थेट पणन परवान्यांच्या माध्यमातून १५००० कोटींची उलाढाल होते. बाजार माहितीच्या जाळ्याचा देशभर प्रसार, वाहतुकीची साधने इ.मुळे व एक देश-एक बाजार या संकल्पनेमुळे कृषी पणनक्षेत्रात मोठ्या क्रांतीची लक्षणे दिसत आहेत. कोरोनामुळे कृषी पणनमध्ये अनेक चांगले-वाईट अनुभव पहावयास मिळाले. तरीही कोरोना आपत्तीच्या काळात भविष्यातील प्रगतीच्या संधी दडलेले आहेत.

मॅस्लो या जगविख्यात मानसशास्त्रज्ञाचा मानवी गरजांचा पिरॅमिड प्रसिद्ध आहे. यात सर्वोच्च टोकाचे प्राधान्य

ISSN No. 2394-5990

आत्मसन्मानाला, त्यांना आदर, सामाजिक बांधी, सुरक्षा व अन्न-वस्त्र-निवारा आदी मूलभूत शारीरिक गरजांच्या प्राप्ती शेवटी होता. सध्याच्या कोरोना काळात परिस्थिती क्रम उलट शेवटी होता. आत्मसन्मान गहाळला गेला व अन्नधान्याची निकड उलट झाला, गरज सर्वोच्च स्थानी आली. शेती व शेती संबंधित व्यवसायाच्या प्रक्रियेच्या अनुषंगाने ही फार महत्त्वाची बाब आहे.

कोरोना महामारीनंतर कृषी क्षेत्राला बळकट करण्यासाठी संभाव्य सुधारणात्मक उपाययोजना :

असुरक्षित घटकासाठी अन्न व पोषण सुरक्षा प्रदान करणे:

टाळेबंदीमुळे अनेक लोकांना त्यांची नोकरी गमवावी लागली. त्यांचे उत्पन्न कमी झाले. परिणामी मागणी कमी झाली आणि एकूणच समाजातील असुरक्षित घटकांच्या अन्न व पोषण सुरक्षिततेविषयी गंभीर प्रश्न निर्माण झाले. यावर वेळीच उपाय म्हणून शासकीय आणि खाजगी माध्यमातून सामाजिक सुरक्षा जाळे निर्माण करून हस्तक्षेप केल्यास अन्नधान्याची नासाडी अन्न वाया जाण्याचे प्रमाण कमी करणे, दैनंदिन खाद्यपदार्थ नियोजन याद्वारे अन्नधान्य व्यवस्थापन करता येऊ शकते.

रोजगार हमी कायद्याद्वारे रोजगारात वाढ करणे :

कोरोना महामारीच्या भीतीपोटी रोजगारासाठी स्थलांतरित झालेल्या अनेक मजुरांचा रोजगार हमी कायद्यात समावेश करून त्यांना काम उपलब्ध करून देणे. पंतप्रधान किसान सन्मान योजनेद्वारे शेतकऱ्यांच्या खात्यावर रोख रक्कम वर्ग करून त्यांना मदत करता येऊ शकते. सार्वजनिक वितरण प्रणालीच्या माध्यमातून अन्नधान्याचे वाटप करून पोषण सुरक्षा सुनिश्चित करता येऊ शकते.

शेतमाल किमती व उत्पन्नाचे व्यवस्थापन :

कोरोना महामारीचा भाजीपाला वगळता अन्नधान्याच्या किमतीवर नगण्य परिणाम झाला. शेतमाल किमतीच्या जोखमीपासून शेतकऱ्यांना मुक्त करण्यासाठी सरकारने किंमत स्थिरीकरण निधी उभारण्याचा विचार केला पाहिजे. पीक विमा योजनेद्वारे शेतकऱ्यांच्या पिकाचे उत्पन्न किमतीद्वारे सुरक्षा कवच प्रदान केले पाहिजे.

प्राथमिक ते दुय्यम शेती विकास याकडे लक्ष केंद्रित करणे :

राष्ट्रीय टाळेबंदीमुळे कृषी कामगार बाजारपेठ विस्कळीत झाली असून एका सर्वेक्षणानुसार ४५% स्थलांतरित मजूर आपापल्या घरी परतलेले आहेत. शेती क्षेत्राला अधिक सक्षम करण्यासाठी प्राथमिक उत्पादन आणि शेतीच्या दुय्यम उत्पादनावर वेगवान संशोधन करण्याची आवश्यकता आहे. उदा. फळ प्रक्रिया, दूध प्रक्रिया, हर्बल औषधे, सौंदर्य प्रसाधने इ. नवीन कल्पना निर्यात क्षमता वाढवून अधिकाधिक रोजगार निर्माण करू शकतात.

कृषी क्षेत्रात संशोधन आणि गुंतवणूक :

२०२०-२१ च्या पहिल्या तिमाहीत भारतीय अर्थव्यवस्था २३.९% घसरली असतानाही कृषी क्षेत्रात ३.४% इतकी सकारात्मक वाढ नोंदविण्यात आली. कोरोना काळात कृषी क्षेत्र विकासाचे इंजिन होऊ शकते म्हणून कृषी संशोधन विकास, विपणन, वित्त, यांत्रिकीकरण, साठवणुकीसाठी शीतगृहे, दळणवळण, तंत्रज्ञान इ. खरेदी-विक्री या क्षेत्रात खाजगी व सरकारी गुंतवणुकीला प्राधान्य दिले पाहिजे.

कोरोना लॉकडाऊन नंतर कृषी पणन क्षेत्रातील संधी :

ग्राहकांच्या मानसिकतेत बदल :

आज ग्राहकांमध्ये शेतमालाच्या गुणवत्तेबाबत जागरूकता निर्माण झाली. हॉटेलचे पदार्थ नाकारून घरगुती सत्त्वे अन्न, पारंपारिक खाद्यान्न, आयुर्वेदिक व वन औषधे उत्पादने, सेंद्रिय रसायनमुक्त व वैद्यकीय गुणधर्म असलेल्या शेतमालाची मागणी व वापर वाढला. संत्रा उत्पादकांना दुप्पट दर, परदेशात मसाल्यांची वाढती मागणी, निर्यातीस संधी आणि ग्राहकांना घरपोच शेतमाल मिळण्याची सवय इ.

नवीन तंत्रज्ञानाचा स्वीकार :

इतर वेळी नवीन तंत्रज्ञानाचा फारसा प्रतिसाद मिळत नसताना लॉकडाऊन नंतर शेती शेतकरी ग्राहकाच्या मागणीनुसार स्वतः हून जाहिरातीवर जोर देण्यात देण्यात येत आहे व परराज्यातील माहिती घेऊन शेतकरी इतर राज्यात माल पाठवू लागला आहे.

ऑनलाइन शेतमाल व्यापारात वाढ :

आजच्या काळात शेतमालाचे ऑनलाईन ट्रेडिंग मोठ्या प्रमाणात सुरू झाले. ई-पेमेंट व्यवस्था शेतकऱ्यांनी आपलीशी केली. कोरोना काळात शंभर वर्षात प्रथमच आंबा अडत्याविना थेट विकला गेला आणि शेतकऱ्यांना दुप्पट पैसा मिळाला. सह्याद्री फार्म सारख्या शेतकरी उत्पादक कंपनीने लॉकडाऊनच्या काळात सुमारे ३००० मेट्रिक टन कृषी माल ग्राहकांच्या घराघरात ऑनलाईनने पोहोचविला. ही कृषी पणन क्षेत्रात क्रांतीच दिसू लागली आहे.

निर्यात व प्रक्रिया :

सन २०१५-१६ मधील रु.१२,६६१ कोटी एवढ्या निर्यातीच्या तुलनेत सन २०१९-२० मध्ये राज्यातून रु.१४,३२२ कोटी रुपये शेतमालाची निर्यात झाली. नवनवीन देश नवनवीन उत्पादनाच्या निर्यातीस संधी निर्माण झाल्या आहेत. शेतकरी, त्यांच्या कंपन्या यांच्या निर्यातीमधील प्रत्यक्ष सहभाग वाढला

आहे आणि शेतकरी गट कमान्यानी कोरोनाच्या काळात देशीत अतिशय उत्कृष्ट काम करून दाखविले.

केंद्राचे कायदे व बदलती बाजार व्यवस्था-

केंद्र शासनाने ५ जून २०२० रोजी लागू केलेल्या तीन अध्यादेशामुळे शेतकऱ्यांना बाजार व्यवस्थेचे सर्व पर्याय खुले होणार असल्याने देशातील कृषी पणनव्यवस्था मोठ्या बदलांना सामोरे जाणार आहे. बाजार समितीच्या आवारातच खरेदी-विक्रीचे व त्याबाहेरील खरेदी-विक्रीसाठी परवान्यांचे बंधन काढून टाकण्यात आले आहे. या कायद्याच्या आदेशातील तरतुदी, मुद्दे, प्रश्न यामुळे महाराष्ट्र राज्यासह इतर अनेक राज्यांनी या कायद्याबाबत मतभिन्नता व्यक्त केली आहे.

बाजार समित्यांची घरपोच सेवा :

राज्य सरकारच्या अखत्यारितील बाजार समित्यांच्या कामकाजाला केंद्राचा कायदा लागू नाही. मात्र यामुळे बदलणाऱ्या परिस्थितीला तोंड देण्यासाठी बाजार समित्यांना आता स्वतःत बदल करावे लागणार आहे. प्रसंगी दूध संघाप्रमाणे शेतकऱ्यांच्या शेतावर गाड्या पाठवून माल संकलन करावा लागेल. घरपोच सेवा द्यावी लागेल. सतत वेळोवेळी नवनवीन प्रयोग केले तर, बाजार समित्यांना स्पर्धेला तोंड देण्यास अडचण येणार नाही. बाजार समित्यांनी शेतमाल तारण कर्ज योजनेसारख्या उपक्रम कार्यक्षेत्रातील शेतकऱ्यांसाठी हाती घेणे आवश्यक आहे.

सामूहिक शेती :

उत्पादकता आणि नफा वाढवण्यासाठी दुग्ध सहकारी संस्था सारख्या यशस्वी प्रकरणावर पीक घेणाऱ्या शेतकऱ्यांनी अधिक लक्ष दिले पाहिजे. टाळेबंदीच्या कालावधीत दुधाच्या किमतीवर विपरीत परिणाम झाला नाही. दुग्ध सहकारी संस्थांच्या खरेदी प्रक्रिया आणि वितरण प्रणालीने बाह्य धक्क्याला प्रतिकार केला. एकंदरीत सहकारी किंवा शेतकरी उत्पादक संस्था किंवा शेतकरी उत्पादक कंपनी म्हणून पीक उत्पादन घेणाऱ्या शेतकऱ्यांनी एकत्र येऊन आंतरराष्ट्रीय अन्नप्रणालीमध्ये काम केले पाहिजे. या सुधारणेद्वारे कृषी क्षेत्रातील उत्पादन आणि विपणन कार्याशी निगडित असलेले धोके कमी करता येतील.

कृषी क्षेत्राच्या संशोधन आणि विकासात गुंतवणूक करणे :

२०२०-२१ च्या पहिल्या तिमाहित भारतीय अर्थव्यवस्था २३.९% नी घसरले असताना कृषी क्षेत्र असे एकमेव क्षेत्र होते की ज्यामध्ये ३.४% इतकी सकारात्मक वाढ नोंदवण्यात आली. कोरोना महामारीच्या कालावधीत कृषी क्षेत्रात उत्पादन व विपणनसंबंधीत अडचणी असताना विकासाचे इंजिन कृषी क्षेत्र बनले ठेवू शकले. या अनुषंगाने सरकारी क्षेत्रात अधिक सरकारी क्षेत्राचा समावेश केल्यास गुंतवणुकीचा प्रभाव वाढतो. शेती क्षेत्रातील कार्यक्षमता वाढते. म्हणून कृषी संशोधन विकास, कार्यक्रमातील कार्यक्षमता वाढते. म्हणून कृषी संशोधन विकास, सिंचन, वीज, यांत्रिकीकरण, साठवणुकीसाठी गोदामे, दळणवळण, तसेच ई-खरेदी-विक्री या क्षेत्रात सरकारी व सरकारी गुंतवणुकीला प्राधान्य दिले पाहिजे.

कृषी वित्तीय सुधारणा :

कृषी क्षेत्राचे पुनर्जीवन करण्यासाठी शेतकऱ्यांना सुलभ करून लहान आणि सीमांत जमीन धारकांना अल्प व्याज कर्ज उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. कृषी कर्जाची व परतफेडीच्या वेळापत्रकाची पुनर्रचना करणे, कर्ज घेतलेल्या कालावधीत व्याज अनुदान देणे इत्यादी सुधारणा राबविणे गरजेचे आहे. जेणेकरून गरिबांचे जीवनमान व हिताचे रक्षण करता येईल.

भविष्यातील संधी :

उत्पादक ते ग्राहक पुरवठा साखळी निर्माण करणे ही खूप मोठी संधी आहे. बेझोस सारख्या अनेक मोठ्या कंपन्या यामध्ये उतरत आहेत. पायाभूत सुविधा, वाहतूक, गोदामे, प्रयोगशाळा प्रमाणी, सेंद्रिय, पारंपारिक व रोगप्रतिकारक शक्ती वाढवणारे खाद्यान्न, घरगुती खाद्यपदार्थ निर्मिती व पुरवठा यात नव्या संधी खुल्या होत आहेत. राज्यात दोन लाख सहकारी संस्था आहेत. उत्पादक कंपन्यामार्फत त्यांना शेतमाल पुरवठा सुरू झाला आहे. शेतकरी व त्यांच्या कंपन्यांनी शेतमालावर प्रक्रिया करून मोठ्या प्रमाणात उत्पन्न मिळू शकते ही काळाची पाऊले ओळखून शेतकऱ्यांनी या संधीचा लाभ घ्यावा.

निष्कर्ष :

कोविड १९ या संकटाने भारतीय व जागतिक कृषी यंत्रणेवर विनाश आणला आहे. म्यानमार, रशिया, कझाकिस्तान, व्हिएतनाम या अन्नधान्य निर्यात करणाऱ्या अनेक देशांनी कोटा आणि परवाना यासारखे अन्नधान्य निर्बंध घातले आहेत. यामुळे जागतिक अन्नपुरवठा विस्कळीत झाला आहे. उदा.महामारीच्या कालावधीत चुकीचा समज पसरल्यामुळे बांगलादेशामध्ये मोठ्या प्रमाणात नाशवंत वस्तू जसे की दुग्ध, भाजीपाला इ. अन्न वाया गेले. मासे, कोंबडीचे मांस या पदार्थांचे सेवनही कमी झाले. पोल्ट्री उत्पादकांचे उत्पन्न मोठ्या प्रमाणात घटले आहे.

केनियामध्ये पिकांच्या उत्पादकतेत सुमारे १०% नी घट झाली आहे. कारण विस्तार सेवांमध्ये व्यत्यय आणि भाजीपाला व मुख्य भांडवलाची मागणी वाढल्याने साठेबाजी वाढली आहे. केनियामधील दारिद्र्य दर नजीकच्या काळात १३ %नी

[illegible] शक्यता आहे. कोरोना महामारीच्या [illegible] देशातील [illegible] आहे. तेथील १५६६ कुटुंबाच्या सर्वेक्षणात [illegible] आहे. [illegible] उपासमारीची नोंद झाली आहे. साधारणतः [illegible] कुटुंबामध्ये [illegible] ते २४% कुटुंबामध्ये सरासरी किमती स्थिर असताना [illegible] खाद्यपदार्थ खरेदी व कमी करण्याची नोंद झाली आहे.

भारतातील सुरुवातीच्या तपासात असे दिसून आले आहे की, देशा-राज्यावरील निर्बंध, वाहतुकीच्या समस्या, कामगारांचे स्थलांतर इ. निर्बंधामुळे देशांतर्गत पुरवठा साखळी विस्कळीत झाली आहे. त्यामुळे डाळ, गहू, पीठ, दूध आणि धान्यांच्या व काही वस्तूंच्या घाऊक व किरकोळ किमती वाढल्या आहेत. यावर पर्याय म्हणून शासनाने शासनाकडे उपलब्ध असणारा अन्नधान्याचा बफर स्टॉक व ग्रामीण हंगामातून उपलब्ध झालेली अन्नधान्य ही अपुरे असल्याचे दिसून येते. अलीकडच्या काळात भारत स्वयंपूर्ण आणि अन्नधान्य निर्यातदार म्हणून उदयास आला असला तरी, कोरोना महामारीच्या लाटांमुळे देशांतर्गत कृषी यंत्रणेवर विपरीत परिणाम झाला आहे. आर्थिक आणि कृषी क्षेत्रात वाढता विकासदर असणाऱ्या अनेक प्रांतामध्ये कामगारांच्या स्थलांतरामुळे कामगारांच्या कमतरतेचा सामना करावा लागला आहे. तर कमी वाढ असलेल्या राज्यांना उत्पादनासाठी आवश्यक असणाऱ्या आदानांचा तुटवडा व कामकाजाच्या ठिकाणातून संसर्ग वाढण्याचा धोका निर्माण झाला आहे. ग्राहकाच्या प्रत्यक्ष उपभोग खर्च वर्तनावर आधारित केलेल्या लाल, केसरी व हिरव्या क्षेत्रामध्ये कोरोना महामारीचा ग्राहकांच्या उपभोग वर्तनावर कमी-अधिक प्रमाणात एकसारखा परिणाम झालेला दिसून येतो. महामारी नंतरच्या कालावधीत अर्थव्यवस्थेला बळकटी प्रदान करण्यासाठी राखीव साठा [illegible] उत्पन्न [illegible] व कृषी क्षेत्राला वाढीव वित्तीय सहाय्य प्रदान करण्यास प्राधान्य दिले गेले पाहिजे.

संदर्भसूची :

१) सुनील पवार- कार्यकारी संचालक, महाराष्ट्र राज्य, कृषी पणन मंडळ पुणे, कोरोना प्रादुर्भावाच्या लॉकडाऊन नंतर कृषी पणन क्षेत्रातील संधी, कृषी पणनमित्र, ऑगस्ट-२०२१, अंक ९, पान ५-८.

२) वेबसाईट- जागतिक आरोग्य संघटना, https://covid-19.who.int १७ ऑगस्ट २०२१.

३) जी.डी.पी. ग्रोथ, [illegible], टाईम्स, ई-पेपर, [illegible] सप्टेंबर, २०२०.

४) प्रतिमा फूड अँड [illegible] फूड सिस्टीम प्रोग्राम २२ एप्रिल २०२०.

५) आचार्य आणि [illegible], पेंडेमिक लेड फूड [illegible] रिसर्च गेट, सप्टेंबर २०२०.

६) ओम प्रकाश गुप्ता आणि इतर, फिट अँड ग्रेन बायोफोर्टिफिकेशन, पान-३०१, १९ मे, २०२०.

७) मजहर आणि इतर, कोविड १९ आउट ब्रेक एन्स पेपर जर्नल, १३, ५ जुलै २०२०.

८) कमलेश कुमार आणि इतर, इम्पॅक्ट ऑफ कोविड १९, सेल्स जर्नल, जानेवारी २०२१

९) सुरेश पाटील/नितीन जैन-१९ चा भारतीय कृषी व्यवस्थेवर होणारा परिणाम आणि कृषी व्यवस्थेला सावरण्यासाठी व्युहरचनात्मक उपाययोजना, अर्थसंवाद, जुलै-ऑगस्ट-सप्टेंबर २०२१, खंड-४५, अंक-दोन, पान ११६ ते १२१

■■■